

**EBE A GA-AHỤ AKỤKỌALA NDỊ IGBO**

**Ifeyinwa Cordelia Isidien**

**Ngalaba Amụmamụ Igbo, Afrika na Eshia**  
**Mahadum Nnamdi Azikiwe, Oka**  
**Steeti Anambara, Naijiria**  
**[ic.isidien@unizik.edu.ng](mailto:ic.isidien@unizik.edu.ng)**  
**08033027892**

**Ụmịedemede**

Akụkọala bụ akụkọ dị iche iche na-akọ maka ndụ agbụrụ, okachasi ihe megasiri n'agbụrụ n'oge gboo, dika etu agbụrụ ahụ siri malite, ndị dị iche iche kpapa ike n'agbụrụ ahụ n'oge ochie, na ihe ndị ọzọ megasiri n'agbụrụ ahụ. Akụkọala dị nnukwu mkpa na ndụ agbụrụ bụla. N'ihie nke a, o kwesiri na a ga-achoputa ọzọ e si achikọta ihe e ji ede akụkọala Igbo. Nchọcha a gosiri na e si n'ọzọ dị iche iche dika n'akụkọ si n'aka nna fere n'aka nwa, amụmamụ gbasara ihe ọkpụ gwuputara n'ala, lingwistiks na ihe ederede dị iche iche achikọba akụkọala Igbo. Nsogbu bụnaufodu usoro ndị a e si achikọba akụkọala ndị Igbo riri mperi dị egwu, nke a mere na enweghinkwekorita n'etiti ndị Igbo otu ọzọ a ga-esi chikọba akụkọala ha. Nsogbu ọzọ bụnaigbaso otu n'ime usoro ndị a kpamkpam nwere ike iduhie ndị mmadụ ọzọ. A tuchara usoro nchikọba ndia iji mata usoro kasi mma onye Igbo ga-esi chọta nhibereisi akụkọala ya. Ngwaorụ nchọcha a gbadoro ukwu n'akụkọdinala, ihe ọkpụ, asụsụ, tinyere ederede. Nchoputa gosiri nantala agbụrụ bula hiberesi n'akụkọala ha. Akụkọala na-enye aka ahazi ndụ agbụrụ mee ka ndị na-etolite etolite chekwaa ntala ha, ma gbaa nnukwu mbọ ihie ntala buokaibe maka odinihu n'ihie naonye amaghi ebe mmiri nọ mawa ya anaghi ama ebe o nọ kwusi.

**Okwu mmalite**

Ndị Igbo bi n'ala Igbo ma na-asukwa asusu Igbo. O buri eziokwu na e nwere ọzọ dị iche iche ha si asu ya n'ihie olu asusu Igbo e nwere na mpaghara ala Igbo dị iche iche, ma nke a emeghi ka ha ghara ibu otu. Ekwealor (1989:10) kwuru na Onwuejeogwu (1981) kowara na ala Igbo sitere n'Agbo naKwale nke steeti Delta wee gbadaa Ahoda, Diobu na Umabayi di na mpaghara Pot Hakot. O gafekwara Arachukwu nke dina steeti Abia ruo Afikpo na Isiagu nke mpaghara Abakaliki. Ebe ahụ ka o si gbago Enugwuezi nke mpaghara Nsuka ma gafekwaa Ebu nke ala Igbo

ofesi Naija. Nkọwa a gosiri nandị Igbo bi n'ọwụwa anyanwụ Naijiria ma bijuputa na steeti Anambara, Enugwu, Imo, Abia na Ebonyi. Ufodu ndi Igbo bikwa na mpaghara ufodu na steeti Rivas, Delta na Akwa Ibom. Otu nnukwu ihe jikoro ndi Igbo niile onu buna ha buotu agburu, e ji asusu ha, igba mbọ na irusi oru ike wee mara ha.

Agburu niile di n'ụwa, tinyere ndi Igbo nwere akukọala, nke na-egosi etu ha siri malite ndu tupu ha biri ebe ha bi taa. O burii eziokwu naobodo o bula di n'ala Igbo nwere akukọala nke ha, ma e nwere otu ntọala jikoro obodo niile di n'ala Igbo onu. E detuela otutu akuko na-ekwu ebe ndi Igbo si malite ndu, mana o dighi mgbe ndi Igbo niile kwekoritara n'otu n'ime akukoniile ndi ahụ a koro. Ihe o putara buno di nnukwu mkpa ichoputa usoro a ga-agbaso wee chikota akukọala Igbo nke ga -enye ezi ntuziaka ebe ntọala ndi Igbo hibereisi. N'ih i nkea ka nchocha a ji kpebie ileba anya n'uzo di iche iche a ga-esi kpokoba akukọala Igbo ma tuputa usoro e nwere ike isi chikoo ha onu.

#### **Ogbatauhie enwere n'ichikoba akukọala Igbo n'oge ochie**

Ime ihe ufodu, tumadijimalite ihe anaghi adicha mfe. Nke a mere ichikoba akukọala Igbo ji nwee nsogbu cheere ya aka mgba. N'oge ochie, enwekebeghi ihe e dere ede gbasara ndi Igbo maobu gbasara ndu ha. Ihe butere nke a buna agumakwukwoogbara ohuru abataghi ala Igbo n'oge ahụ. Orji (1999:1) kowara na e nweghi ihe ndeputa o bula e nwere n'akukọala Igbo n'oge ochie nke a na-enwe akukọala achikobara na-ekwu na ha si ebe ozọ bja biri ebe ha bi taa. E lee anya, a ga-achoputa na ihe kpatara ya bu na o nweghi ndi guru akwukwo n'oge ahụ nwere ike ide ihe maka akukọala Igbo. O woro ewu naokuko anya na usoro ochichi ndi Igbo n'oge ochie adighi ka nke ndiufodu n'ala Naijiria n'ih na o dighi mgbe ndi Igbo nooro n'okpuru otu onyeochichi. Ekwealor (1989:63) kwuru na "O bu n'ih na ndi Igbo enweghi oge ha ji nooro n'okpuru otuochichi dika otu nnukwu ebo, tinyekwara na obodo o bula kwuru onwe ya ma na-achikwa onwe ya, ka ufodu ndiochadere akukọala mba ojii Afrika ji leghara ndi Igbo anya..."

Ihe nke a putara bunodighi mgbendi Igbo nooro n'okpuru nnukwu eze na-achi otu ebo buru nnukwu ibu. Nchoputa e mere na-egosi na ebe o bula e nwere otueze na-achi nnukwu ebo, naa na-enwe ndio buoru ha iburu eze ahụ abụ otuto, okachasi oge a na-eme nnukwu mmemme. Mgbe o bula a na-abu abụ di etu a, a na-akowaputa otutu ihe di iche iche na ndu agburu ahụ. Isidienu (2016:56) mere ka a mata na "Abudinala di iche iche na-enyere anyi aka imata ka obodo di iche iche si ebi ndu ha, n'ih na o bu site n'inyocha udi abudinala di iche iche na udi okwu a na-ekwuga na ya ka anyi ga-esi mata etu obodo maobu agburubula si eme ihe nke ha." E nwere ike isi n'udi abụ di etu a, na-aguputa ndi eze chibugoro obodo ahụ.

A na-aguputakwa oru di iche iche ha ruuru obodo. A na-esitekwa n'udi abu a kwaputa ihe ufodu megoro na ndu agburu ahụ tinyere ndi mmadu kpagoro ike na ihe ha mere. A na-esite n'uzo di etu a chikoba akukwala agburu ahụ, ma dika nchoputa si di, e nweghiudionodudi etu ana ndu ndi Igbo n'oge ochie.

Nsogbu ozo enwere buna oge ahụ, odighi mgbe ndi Igbo ji nwee inuoku n'obi ikpokobaakukwala ha. E nwere ike isi na o bu oge otu nwa amaala Igbo buokammuta n'akukwala deputara otu akwukwo kporo *Trade and Politics in the Niger Delta* (Dike 1959) ka ederede n'akukwala Igbo ji malite n'uju. A choputara naakwukwo abughi maka akukwala kpomkwem mana o ruturu aka n'ihe gbasara akukwala.

### **Usoro a na-agbaso were enweta ihe e ji achikoba akukwala Igbo**

Nchoputa e mere gosiri na e nwere ike isite n'uzo di iche iche chikoba ihe e ji ede akukwala Igbo. Ufodu n'ime ha bu akuko si n'aka nna fere n'aka nwa, amumamu gbasara ihe okpu e gwuputara n'ala, amumamu sayensi asusu (lingwistics) tinyere ihe e dere ede.

### **Akuko si n'aka nna fere n'aka nwa**

Ndi Igbo ji akukwadinnaala azulite umuaka n'oge ochie, ma ewezugaiji ya kuziere ha igba mbonadi uchu, e jikwa ya enye ha ndumodu na ezi mgba. A na-akokari akuko n'oge abali ma e risie nri abalitumadi oge onwa na-eti. N'agbanyeghi nke a, akukwadinnaala enweghi ebe maobu oge; e nwere ike ikpo ya mgbe a na-aga oruugbo, oge a na-echu mmiri, n'ama egwuriegwu, dg. O bu naani n'onu ka a na-ako ya; a koro nna, nna akoro nwa ya. O na-esi n'aka fere n'aka. Ogbalu (2006:19) kwuru na akukwadinnaala bu amamihe ahaziri site n'ogbo ruo n'ogbo, nke a na-ahafe site n'aka nna fere n'aka nwa. E ji ya akuziri umuaka ikpa ezi agwa nadi garagara. Umuaka na-esi n'aka nne na nna na ndi toro ha amuta ihe. Mgbe ufodu, ha na -eme nke a site n'ileru anya n'ihe a na-eme. Umunwaanyi na- anonne ha nso were amuta ihe di iche iche dika isi nri, ikoro ugbo, iku nwa, idiocha na idebegburugburu ocha, dg. Umunwoke na-anodebe nna ha iji muta akaoru di iche iche ha ga-eji bi ndu, a na-akuzikwara ha iwu obodo, nsu obodo na akukwala obodo ha. Kanu (2015:63) n'ikwado echiche a kwuru na mgbe ufodu, umunwoke na nna ha, nne na umu ya ndi nwaanyi anoro iche iche, nna ana-akuziri umu ya ndi nwoke maka agha, nne ana-akuziri ndi nwaanyi ihe ga-enyere ha aka iroru ha dika nne na ibu nwunye n'odinihu. Ogbalu (2011:56) kwuru na akukwadinnaala sitere n'anumokun'obi ndi mmadu nwere ikoro ndiozoihe ha hugoro na ndu, ka ha wee keta oke n'etu ha si huta uwa, ka e wee site na ya gbazieere oha, katoo ajo agwa ma kunye mkpuruhunanya. O kwuru naakukwadinnaala Igbo bu nchikota usoro obibi ndu ndi Igbo. Nke a gosiri

nnukwu mkpa akuko odinaala di n'ihafe uzundu tinyere akuko mmalite, akuko dikena ihe niile gbasara ndu agburu. Ihe o putara bu na a na-esite n'ihe di na gburugburu tinyere ihe na-eme na gburugburu achikoba akukoala. N'ih i nke a ka akukoala ji buru nchikota omenala ndi, odinaala naewumewu, nsirihundu, olileanya na nchekwube agburu

### **Akukommalite**

Akuko okike, mbido maobu akuko mmalite sokwa n'otuuzo e si achikota akukoala Igbo. O bu akuko na-egosi etu ihe di iche iche si malite maobu wee diwa. Akuko gbasara Eri, mmalite ji na ede bu ndi a gaghi echefu mgbe obula a na-ako maka mmalite ndi Igbo. N'ih i nke a, ka Madubuko(1994) jiri kwue na akuko gbasara akukoala ndi Igbo agaghi ezu oke maoburu na etinyeghi akuko gbasara Eri-Nri. E nweghi akuko mmalite mmadu n'ala Igbo dika o di n'agburu ndi Juu nke kowara na Chinenke ji aja kpuo mmadu ma kunye ya ume ya. N'agbanyeghi nke a, ufodu obodo n'ala Igbo nwere akuko mmalite di iche iche kowara etu mmadu si malite. Ndi Nri kwenyere na o bu site na nzidata Chineke zidatara mmadu (Eri) ka Nri siri musaa umu gbasara ala Igbo niile. A korona Chineke si n'eluigwe zidata Eri. Oge Eri gbadatara, o choputara na ebe niile bu mmiri mmiri na apitiapiti ma choputa na ebe ahụ adighi mma obibi, wee koro Chineke ihe

o huru. Chineke gwara ya ka o kpo ndi Oka n'ih i na ha na-akpuzu, ka ha were eko ha bia miko mmiri ahụ. Eri mere ihe Chineke gwara ya, nke a wetere ala okpo ma mee ka Eri norozia biwe ndu. O lutara nwaanyi a na-akpo Nnamoko onye mtaara ya umu. Oge ahụ, Chineke ji azu igwe azu ha nri, ma ka ha na-abawanye n'onuogu, azu igwe anaghizi ezuru ha. Eri kosaara Chineke nsogbu ha, Chineke gwara ya ka o gbue diokpara ya, bepu ya isi ma lie ya otu ebe. Eri mere ihe a gwara ya, ka oge na-aga, ahija malitere itoputa ebe ahụ, Eri kosaara Chineke, ma o gwara ya legide ahija ahunya wee ruo mgbe o koro nku. Ka ahija ahụ koro nku, Eri koro Chineke onye gwara ya ka o gwuputa ya ka o nye nwunye ya ka o sie, ka ha rie. Oge ha risiri ya, ha hiri ura diegwu. Oge Eri gwara Chineke ihe mereny, Chineke gwara ya na ihe ha riri bu ji, ka o were ya zuwa Igbo niile nri. Obun'ih i na ji toputara n'isi diokpara, mere o ji buru isi ihe umunwoke na-akoputa n'ala Igbo niile. Nke a gosikwara udi ugwu a na-akwanyere diokpara n'ala Igbo dum. Oge ndi mmadu na-abawanye, ji anaghizi ezuru ha. Eri kosaara Chineke maka ajonodu ahụ. Chineke gwara ya ka o gbue ada ya bepu ya isi, lie otu ebe. Obuna ahija tolite, ya legide ya anya, ma mee ihe niile o mere oge o liri diokpara ya. Ka o gwuputara ihe di n'ala, o nyere nwunyeyi, o sie, ka ha risiri ya, ha hiri ura otutuobochi. Ka Eri kosaara Chineke, o gwara ya na o bu ede ka ha riri, o gwara ya na ede na-edide ahụ nke na-eweta ura. O gwara ya ka o were ji na ede zuba Igbo niile nri. Eri gosiri Chineke iwe ya

n'ihì na mmadụ ekwesighì igbu nwa ya ka o wee kpata ihe oriri ma Chineke kasiri ya obi wee nye ya ikkere ìkpụ arụ n'ala Igbo niile.

### **Akụkọdike**

A na-esitekwa n'akụkọ ndịiche na akụkọ dike achikọba akụkọala Igbo. Ha bụ akụkọ ndị kpara ike n'oge ochie site n'irururụ puru iche n'obodo. O nwere ike buru onye buru agha bugide ma meri ndị na-emekpa obodo ahụ, o nwere ike buru dingba maobukwanu dinta, dg, ha nwere ike kpaa ike n'uzo di egwu ma hichaa obodo ihu. Obodo anaghiechefu udi ndi di etu ahụ echefu, a na -akoputakwa ike ha kpara site n'ogbo ruo n'ogbo. Ogu (1992:22) kwuru naakukọ ndiiche dika enyo nke umuaka ji akpo omimi n'akukọala obodo ha, udi akukọ a na-ejuputa nandimara,itu egwu na nchekwube nye ndi nwe ya. Ihe niile ndi a na-egosi ihe mere na ndu agburu n'oge ochie. Nchoputa na -egosi na akukọ ndi a anaghi akọ maka akukọala Igbo kpomkwem mana e nwere ike isite na ha chikoba ihe e ji ede akukọala Igbo. N'agbanyeghi na e si n'akukọdinala achikoba ihe e ji ede akukọala Igbo, a choputara na akukọ si n'aka nna fere n'aka nwa riri mperi n'uzo di iche iche. Oge ufodu, akukọ ndi a na-agbanwe oge ha na-esi n'otu aka efere n'aka ozo, site n'uzo di etu a, eziokwu anaghi aputacha ihe. Oge ufodukwa ndi na-ako ya na-echefu ufodu ihe di mkpa, tinyere na akukọ si n'aka nna fere n'aka nwa anaghi egosicha mgbe ihe mere kpomkwem. O na-abukari, 'o ruru otu oge', 'mgbe elu bu ala osa', 'mgbe ezi di n'ukwu ukwa', dg.

### **Ihe okpu**

Ihe okpu e gwuputara n'ala bukwa otuuzo e si achiko akukọala Igbo n'ihì na o na-egosiputa etu ndi Igbo siribi ndu n'oge ochie tinyere ihe ha nwere ike imeputa n'oge ahụ. Ufodu n'ime ihe ndi a na-abu ihe e ji okwute meputa, ihe e ji igwe meputa, ufodukwa bu ihe e ji udiola di iche ichekpuo tumadioze(bronze). Anozie (2012:13) kowara na ihe okpu buuzo e si achiko akukọala ndi site n'iji ihe a na-ahụ anya na ihe mmeputa ndi bi ebe ahụ jibu bi ndu. Ihe ndi ahụ gunyere: ihe mmadụ meputara ha jiri bi ndu, nri ha riforo, okpukpu ndimmadu biburu ebe ahụ, ebe ha bi maobu ebe ha kwagara. Nchoputa e mere gosiri na e gwuputara ihe okpu di iche iche na mpaghara ala Igbo ufodu. E gwuputara ite uru n'Igboukwu dina steeti Anambara, gwuputakwa ite uru n'Obukpa na iperipe ite uru n'ugwu mahadum Nsuka na steeti Enugu. E gwuputakwara ukpa na mpaghara Afikpo di na steeti Ebonyi. Ijeoma (2012:41-42) ruturu nke a aka mgbe o kwuru naihe okpu e gwuputara n'UgwuObukpa na ugbo mahadum Nsuka gosiri na ndi mmadụ ebiela ebe ahututu afọ ma nwekwaa ngwa odinaala ha ji ebi ndu. O gara n'ihu kwue na ihe okpu e gwuputara n'Igboukwu gosiri na o teela nnukwu aka ndi Igbo ji nwee nka ikpuuzu. Ihe ndi ahụ e ji

igwe kpụ ruru ihe dika nari kopa ise, iri asaa na ise na ihe ndiozo dinoo ezigbo mma e ji oze (*bronze*) ruo. O kwuru naihe ndi ahụ e ji igwe ruo gunyere:waya, iperipe igwe, stepulu, aguba, mma, ntu dika Shaw(1970, 1977) si kwue, na ihe o putara bu na ikekwe na e nwere ebe a na-agbaze igwe ma na-akpuuzụ. N'otu aka ahụ, Onwuejeogwu (2007:41) kwuru na nchoputa e mere n'Igboukwu gosiri otutu ihe e ji oze ruo ndi busi akara ichi, ufodu n'ime ha ka a kowara dika mkpo,figo mmadu yisi aka n'ukwu ma buru akara ichi,oduenyi, ihe ndiozo e jikwaoze kpuodika onyinyo ijiji, ebe, akwa igurube, isi anumanu di iche iche dika ele,mgbada,aturu,enwe,ejula,eke ogba na otutu ihe ndiozoa kpuru akpu.Agbodike (2008:140) n'onwe ya kwuru na ihe egwuputara n'Igboukwu gunyere; ite uru di iche iche a choro mma di egwu, ihe ndi e ji igwe kpuo, aka,okpukpu mmadu nke umanumanu, okpokoro isi mmadu, tinyere okwu na ebe nchajaja. Nchoputa e mere gosiri na e gwukwudoro ili ebe e liri mmadu. Onye ahụ e liri no n'uche,jikwaa ejiji ndi eze nke na- egosi nao bu nnukwu mmadu. Shaw(1967:66) kwuru na tinyere ili nnukwu mmadu a huru, na a hukwara ihe gosiri na o nwere ihe dika mmadu ise e ji lie nnukwu mmadu ahụ, e leghi anya o buru ndi ohu e ji lie nna ha ukwu.Ka o sila di, ihe kasi metuta ebe a bu ite uru egwuputara nke yiri udi ndi Igbo ji ebi ndu taa. Nke a na-egosi na oteela nnukwu aka ndi Igbo ji biri ebe ha bi taa.

Site n'usoro rediokabon e ji achoputa oge e jiri ihe ndi a wee bie ndu, a choputarana ihe ndi e gwuputara n'Igboukwu diubara ma na-egosikwa na ebe ahụ e gwuputara ha bu obi eze. Ufodu ihe ndi a bu ihe e ji ola di iche iche kpuo, ihe e ji uru kpuo, tinyere ihe e ji aka di iche iche kpuo. E sina nchoputa a e mere n'Igboukwu muta otutu ihe ndi gunyere na a haziri ndu ndi Igbo n'usoroikpa oke n'etiti ogaranya na ogbenye, tinyekwara ikpaoke n'etiti nwaafu na osu. Nke bu eziokwu bunaonodu di etu ahụ ka diiri n'etiti ndi Igbo ruo taa.

Nchoputa na-egosikwa na site n'ihe ndi ahụ dionuahia e gwuputara, na e leghi anya na akunauba ndi Igbo no n'uju ya oge ahụ. Ihe ndi e ji oze (*bronze*) wue n'otu aka ahụ na-eziputa na o teela nnukwu aka ndi Igbo ji nwee anya nka ma mutakwa ka e si emeputa udi nka di iche iche. Ebe o buna ozeabughi akurungwa si ala Igbo, ihe o putara bu na ndi Igbo na-enweta ya site n'aka ndi ha na ha na-azugharita ahia n'oge ahụ. Nchoputa gosirina ndi Igbo na ndi si Sahara gbadata na-azukorita ahia,e leghi anya oburuoduenyi na ndi ohu ka ndi Igbo ji agbanweta oze. Nchoputa a na-egosikwa na o teela ndi Igbo na ndi mba ozu tumadi ndi Araabu ji zukoba ahia.Ulo nka ole na ole a huru, tinyere akurungwaniile e gwuputara na-egosi na o bu ndi Igbo ji ha bi ndu n'oge ahụ. N'otu aka ahụ, ebe o bu n'ichi so n'otu nnukwu omenaala e ji mara ndi Igbo, ihe o putara buna

ndiokwa nka meputara otutu ihe ndi ahụ dika isi mmadu e gbugara ichi bu ndi Igbo meputara ha.

Ka o sila di, nsogbu a na-enwe iji ihe okpue gwuputara n'ala ahazi akukwala bina mgbe ufodu na-esi ike ichoputa kpomkwem oge e ji ihe ndi a bie ndu. O bu eziokwu na usoro rediokabon na-agbali, ma oge ufodu naghiegosiputacha kpomkwem oge e ji ihe ndi ahụ bie ndu. E nwekwara ikeisi na ihe okpu e gwuputara n'ala naani ya ezuchaghi oke iji kwue ihe mere n'agburu maobu obodo, ma ka o sila di, ndi akijoloji na-esite n'ieokpu e gwuputara n'ala egosiputa nandi mmadu ebiela ebe ndi Igbo bi puku kwuru puku afo. Na nkwa ha, ha kwuru naihe ndi ahụ e gwuputara n'ala na-agbasi ama ike na o buotu agburu ahụ bi ebe ahuge ahụ ka bikwa ruo taa n'ihy myiri a choputara di n'etiti ihe ndi ahụ ndi biri ebe ahụ n'oge ahụ ji bi ndu na nke ndi bi ya ugbo a ji ebi ndu.

### **Amumamụsayensiasu (Lingwistiks)**

A na-esikwa n'amumamu lingwistiks achikoba akukwala ndi okachasite nangalaba lingwistiks na-ahụ maka akukwala a kporo "Historical Linguistics" n'asusu Bekee maobu mmere n'asusu. A na-esi na ya amata ka asusuohuru si esi na nke tara nchara etoputa. Amumamu ana-egosi na asusuufodu dika asusu Igbo, Igala, Edo, Yoruba, Idoma, buumunne sitere n'otu nnukwu mgborogwu wee gbasaa. A maara ha dika asusu ndi Proto-Kwa. Dika Ekwealor (1985:11) si kwu,

O nwere ndi na-akwa nandi Igbo malitere ndu ha na njegba Naija na Benue. Ha na-akwa na o bu site n'ebe ahụ ka ndi Igbo si bido gbasaba wee rute mpaghara Oka na Olu. Eleghi anya, o bu site n'amumamu lingwistiks ka ndi weputara atumatu a gbakwasara ukwu n'ihy na lingwistiks na-akwa na ndi niile nwe asusu akpokotara 'Proto-kwa' malitere ndu ha n'otu ebe nke a na-aghota na o bu na njegba oshimiri Naija na Benue. O buji site n'ebe ahụ ka ha si gbasaa na mpaghara di iche iche n'odida anyanwu Afrika.

N'iga n'ihu, ihe nke a na-egosi bunandinwe asusua malitere ndu ha dika otu agburu tupu ha malite kesaba. Ndiokachamara na lingwistiks na -esi n'uzo glotokronoloji achoputa oge asusu niile gbanyere n'otu nnukwu mgborogwu ji malite kesaba. Nchoputa site na nkwa ha nyere na-egosi na

Igbo kewaara n'ihe dika puku afọ isii gara aga ebe Yoruba kewaara n'ihe dika puku afọ anọ gara aga. Ka o sila di, e mechakwara Edo sikwa na Yoroba kewara.

Site na nkowa e mere, a ghotara na ndi akioloji na lingwistiks na-egosi na o teela ndi Igbo ji biri ebe ha bi taa, ha na-agbakwa ama na-emegide otutu mmadu ndi na-eche na ndi Igbo sitere n'agburu Ijiputu maobu Juu. N'agbanyeghi nchoputa ndi a, Ekwealor (1985) kwuru naihe gbara gharị bu ihe o ji buru na njegba oshimiri Naija ka ndi nwe asusu a si malite ndu ha. N'ezie, onodu di etu a gbagwojuru anya, o bu ya mere o ji sie ike isite naani n'amumamu lingwistiks wee chikoo akukwala Igbo.

### **Ihe edere ede**

E nwekwara ike isi n'ihe e dere ede, dika ihe ndiocha dere na ihe umu amaala Igbo ufodu dere wee chikoo akukwala Igbo. Ihe ndi Bekee dere n'oge ochie kan'ubara n'ihina mbu, ha sitere n'ihe ha nutara na ihe ha mutara n'aka ndi mmadu wee dee ihe gbasara akukwala Igbo. Otutu ihe ha dere oge ahụ abuchaghi eziokwu. O buzi oge ha nandi Igbo bidoro nwebe mmekorita ka ha malitere debe ihe ha mutara maka agburu ndi Igbo. Oge ndi Bekee ji nwee ohere ibata ala Igbo bu oge John Lander na Richard Lander mechara nchoputa na oshimiri Naija n'afọ 1830. Ijeoma (2012:39) kwukwara nandi Bekee mbu bjara ala Igbo enweghi ike ibata n'ime ala Igbo ruo n'afọ 1830, mgbe John na Richard Lander si mgbada Naija rute Naija Delta n'afọ 1830. Ha si Badagry rue Naija na Bussa, a nwuchiri ha n'Asaba, oge a gbaputara ha, a hafere ha n'aka kaptin onye Bekee. Mgbe oge a gasiri ka a malitere ide ihe maka ndu ndi Igbo. Ndi Bekee ozọ so malite ide ihe maka ndu ndi Igbo n'uju bu B.W.Baikie na A.L. Major. Ha mere nke a oge ha wubesiri usoro ochichi "Indirect Rule." Ha si n'usoro ochichi a wee hakobe ndi eze a kporo "Warrant Chief." Usoro ochichi a darulu ala n'ala Igbo n'ihia nsogbu o wetere, o bukwazị mgbe ahụ ka ndi Bekee ji mata na o nwebeghi ihe obula ha mutara maka usoro obibi ndu ndi Igbo. Ka nke a mesiri, ha nyeziri iwu ka e mee nchoputa di egwu gbasara ndu ndi Igbo ma detue ihe niile a choputara n'akwukwo. Na nkowa Ekwealor (1989:18-19),

Onwu gburu usoro ochichi "indirect rule" n'ala Igbo buogbaaghara umunwaanyi nke malitere n'Aba. Ihe butere nke a bu mkpebi govementi mere na a ga na-atuziutu isi n'owuwa anyanwu Naijiria. Ha kpebiri nke a na 1926, were mee ka o malite diba ire na 1927 n'agbanyghị na ndi mmadu

anabataghi ya. Obuzi mgbe Nwa Diisi na-achị mpaghara Bende nyere iwu ka e mee ọgụgụonụ n'ebe ahụ ka e tisuru ọgbaaghara. Nsogbu malitere kpomkwem oge a choro ịgụmụnwaanyionu n'ih i na ha chere na a na-akwadebe maka ikwanye ha n'utu isi. Umunwaanyi ji ohere a gosiputa iwe ha gbasara usoro ochichiohuru ndi Bekee wubere n'ala Igbo. O bu mgbe ọgbaaghara malitere ka ndi Bekee ji mata na o dighi ihe o bu la ha ghotara gbasara ndu ndi Igbo na usoro ochichi ha. Nke a mere ka ha weputa oge iji muo maka ndi Igbo. Ha mere nke a site n'imu ihe gbasara obodo di iche iche, ha mechara kpokota ihe ndi a niile dika "Intelligence Report" nke na-enyere ndi na-edede ihe gbasara akukola Igbo aka ruo taa.

E nwere ike inweta "Intelligence Report" n'ulo ihe okpu di na steeti Enugwu. O bukwazi site n'ih ndi a ka ufodu si enweta ihe ha ji achikoba akukola Igbo. Nke bu eziokwu bu na, o bugh ihe niile ndi Bekee dere ka a ga agbakwasa ukwu wee chikoo akukola Igbo. Ihe butere nke a bu n'ih asi ha kporo ndi Igbo oge ah. N'ih ya, ha hiri aka n'anya dehie ufodu ihe, ma ka o sila di, ha dehiere ufodu site n'amaghi ama. O bu nke a mere na igbakwasa ukwu naani n'ih ndi Bekee dere agaghiezuha oke, o nwekwuru ike iduhie mmaduuzo.

Ihe ndi Igbo n'onwe ha dere sokwa n'otu uzo e nwere ike isi chikoo akukola Igbo. Onye Igbo mbu, bu uzo dee ihe gbasara ndi Igbo bu Olauda Equiano n'af 1789, oge o dere akwukwo kporo, *An Interesting Narrative about the life of Olauda Equiano or Gustavus Vassa the Africa*. O deputara ihe di iche iche gbasara ndu ndi Igbo n'ime akwukwo ah. O kowakwara nandi Igbo malitere ndu ha site n'agburu Izreel n'ih na otutu omenala ndi Igbo na nke ndi Juu buotu ihe. Ijeoma (2012:40) kwuru na Olauda Equiano onye bu ohu na mbu ma burukwa onye okwu n'ih gbasara ala Igbo na senchuri iri na asato, sir i na ndi Igbo metutara agburu Juu. N'otu aka ah, Igbo (2012:3) kwuru nandikammuta kwenyere na ichikota akukola Igbo malitere n'af 1789 site n'aka otu onye Igbo bu bu ohu na London aha ya bu Olauda Equiano. A tooro Olauda oge o di af iri na aburefue n'ohu. O

sirina ya bu onye Essaka nke a na -eche na o bu Nsuka maobu Iseke ka o putara. Dika Anizoba (2013:12-13) si kwaa,

A muru ya n'afọ 1745 n'obodo o kpọrọ "Essaka" (Iseke). O kwara n'Essaka bu ebe e nwere ala na-emeputa ihe ugbo, nke mere na akaorụ ndi be ha bu akomoru. A tooro ma rega ya mba Ngland oge o di afọ iri na abuo. Nna ya ukwu nwere mmasi n'ebe o no wee ziga ya ulo akwukwo. Oge a na-achokwusi ahia ohu, o ruruoru n'uloru na-ahu maka ilekota ndi a tohapuru n'ohu. N'uloru ahụ, o kwuputara maka mkpagbu onyeisi ya bu Joseph Irwin na-akpagbu ndi a tohapuru n'ohu. Nke a mere na achupuru ya n'uloru ahụ n'afọ 1786. O kwara na aha ya bu Olauda Equiano nke ndi nchocha kwenyere na o putara "Olauda onye Ikwuanọ". O dere ihe banyere omenala Igbo nakwa mkpuru okwu Igbo di iri asaa na itoolu.

Olauda gbaliri nke ukwu ideputa ihe e ji achikota akukoala Igbo mana e nwere ikeisi na ihe niile o dere nwere ike ghara ibusi eziokwu. O nwere ike buru na o chorọ isite n'uzo di etu a wee kwalite ebube ndi Igbo n'ala Bekee. Oge Olauda dechara akwukwo ya, o were ihe dika nari afọ tupu umu amaala Igbo ndiozo amalite ide ihe maka ndu ndi Igbo. Ekwealor (1989) n'otu aka ahụ kwuru nandi Igbo n'onwe ha, akowaala na ndi Igbo si n'agburu Izreel maobu Ijiputu puta. O kwuru naihe ndi di etu a na-agbakwasa ukwu wee na-ekwunke a bu myiri di n'etiti omenala ndi Igbo na nke ndi Juu. A choputara na omenala Igbo ufodu, ndi hibere udi echiche a na- arujere aka bu usoro ndi Igbo na ndi Juu si ebi ugwu, otu myiri putara ihe bu na agburu abuo ndia na-ebi nwa nwoke ugwu na mkpuruubochi asato e ji muo nwa. Ebe ndiozo e nwere myiri bu n'usoro e si aba nwa ohuru aha, usoro ndoko ahirjokwu na myiri n'ufodu mkpuruokwu,ekpemekpe nangwa nchaja di iche iche, tinyere etu e si ele nwaanyi muru nwa ohurumugwo. Ozo, a hutakwara ndi Igbo dika ndi maara ihe nke ukwu ma na-agbakwa mbo, e leghianya ha si n'agburu Juu n'ihia na ndi Juu bu ndi e ji igba mbo mara.Ufodumu amaala Igbo gbakwara nnukwu mbo ideputa ihe maka ndu ndi Igbo bu K.O. Dike na A.F.Afigbo, ndibucha okachamara n'akukoala. E nwekwara otutuumu

amaala Igbo akpoghị aha na nchọcha a, ndị so buruokaibe n'ebe akukọala Igbo dị.

### **Ụzọ a ga-esi chọta nhibereisi akukọala ndị Igbo**

Ụfọdụ obodo n'ala Naijiria nwere usoro ochichi ndi eze n'usoro akukọala ha chikoro otutu senchuri, nke mere ka ndi amumamu n'akukọala nwee mmasi n'imụ ihe gbasara ụzọndu ha. Ha kwenyere na usoro di etu ahụ ga-enyere ha aka mee ka oru ha di mfe karia agburu dika Igbo, ndi nwegasiri mpe mpe akuko di iche iche gbasara akukọala ha. N'agbanyeghi nke a, Osuji (1984:2) kwuru naotutu ndi mmadu agbaala mbọ n'uzo di iche iche ichoputa ebe ndi Igbo si malite. Ufodumbo ndia mitakwara ezi mkpuru. Ha niile na -arutu aka nandi Igbo malitere ndu ha n'agburu Hibru. Otutu ndiokammuta nnononwe ndi Bekee so na ndi mbu nyere ntuzi a. Ihe ha gbadoro ukwu bu nnukwu myiri di n'etiti njirimara ndi Igbo na ndiJuu. N'agbanyeghi nke a, o doro anya na ndi Igbo niile adibeghi mgbe ha ji kwekorita n'igbaso usoro a wee chikoo akukọala ha. Ebe e nwere otutu akuko maka ndu ndi Igbo na akukọala ha, o di mkpa ichoputa usoro a ga a gbaso wee lebagharia anya n'akuko niile ahụ, site n'uzo di etu ahụ choputa etu ndi Igbo si malite. Onwuejeogwu (2007:40-41) weputara usoro isii enwere ike isihazi akukọala ndi. Usoro ndi a bu:

- Iwetụ anya ala, kpoo omimi muo maka omenala mpaghara ahụ
- Imu usoro, ka ihe siga mee n'oge ochie etebeghi nnukwu aka ma choputa ihe ndi jikoro ya na ihe na-eme ugbo a
- Ichikota ihe niile mere n'oge ochie, tinyere ihe igba ama niile, choputa ihe jikoro ya na ihe mere n'oge ochie etebeghi ezigbo aka, na ihe jikoro ya na ihe na-eme ugbo a
- Itapia ihe mere oge etebeghi nnukwu aka iji choputa njiko ya na ihe na-eme ugbo a, na itapia ihe mere n'oge ochie ichota njiko ya na ihe mere n'oge etebeghi nnukwu aka
- Ihuzu ihe niile ka o di n'uju, mara maobu ihe mere n'oge ochie ka na-eme na-agawanye, ka o nwere ebe e nwegasiri mgbubiri n' ihe ndi merenu dika ihe ndi na-agba ama si gosi
- A ga-ahafe ihe ndi ahụ a tapara iji nye ohere maka nnyocha n'odinihu maobuitapiaghari ya siten' ihe ogbugba ama nwere ike iputa n'odinihu.

Usoro a bu nke di ezigbo mma. E nwere ike igbaso ya wee lebagharia anya n'akukọala Igbo ma hazikwaa ya n'uzootutu mmadu ga -anabata. E nwere ike ime nke a site n'ileba anya n' ihe ndi ahụ egwuputara n'ala n'oge ochie, tlee akukoodinaala niile a koro, tlee ihe ndi lingwistiks kwuru, tinyere ihe

ndị Bekee dere na ihe ndị Igbo n' onwe ha dere, chọputa ihe njikọ dī n' etiti ha na ihe ndị mekwara mgbe etebeghi nnukwu aka ma tūlekọrīta ya na ihe na-eme ugbo a. Site n' ụzọ dī etu a, a ga-enwe ike chikọta akukọala Igbo. Ihe nke a putara bu na, a ga-eleba anya n' ihe ndi mere oge gara aga, na ndi etebeghi nnukwu aka ha ji mee, lebakwa anya n' ihe na-eme n' ala Igbo ugbo a. Mgbe nke a gasiri, a ga-enyekwa ohere maka utu uche na nnyocha, ka ihe aga-achoputa ghara ibu ejechaa ogwu, wee ganye na a choputa ebe akukọala ndi Igbo hibere isi.

### **Mmechi**

Ọ naghị abụ e kuo nna, onye ọzọ mụrụ. Ihibe akukọala Igbo isi ebe ọ dighi ga-eme ka ndi Igbo ghara igbanyesi mgboroogwuike na ntala ha. Ebe ọ bu na enwere ike isite n' akukoodinaala, nnyocha banyere ihe okpu, amumamulingwistiks, tinyere ihe ndi Bekee na umu amaala Igbo dere wee chikoba akukọala Igbo; ọ dī mkpa na a chikotara usoro niile a, nyochakwa ha. A ga-eme nke a site n' ileba anya n' ihe mere n' oge ochie, tinyere ihe mere oge ochie etesibeghi nnukwu aka, wee mara ka ihe mere oge ahusi metuta ihe na-eme ugbo a. Nke a ga-eme ka e nwee otu usoro doro anya, akukọala Igbo hibere isi. Ọ ga-eme ka ndi na-etolite etolite jidesie ya ike, tūnye utu nke ha. A chikoo haonu, agburu na-abia n' odiniihu e nwee ihe nlere anya.

### **Edensibia**

- Agbodike, C. C. (2008). "The Place of Igbo-Ukwu in the Socio-Cultural and Economic History of the Igbo". N' Onwuka, N. and Iwuagwu, O. (qhz.). *Topics in Igbo Economic History*. Lagos: First Academy Publishers.
- Anizoba, O. M. (2013). "Nke M Akola M: Ndi Igbo na Asusu ha." The 8<sup>th</sup> Chief Dr. F. C. Ogbalu Memorial Lecture. Onitsha: Varsity Press.
- Anozie, F. N. (2012). "Archaeology of Igboland: The Early Prehistory. N' Ofomata, G. E. K. (qhz.). *A Survey of the Igbo Nation*. Onitsha: Africana First Publishers.
- Dike, K. O. (1956). *Trade and Politics in the Niger Delta*. Onitsha: University Press

- Ekwealor, C. C. (1989). *Omenala na Ewumewu ndi Igbo*. Onitsha: Palma Publishers.
- Igbo, P. C. (2012). *Elements of Igbo Culture and Tradition*. Onitsha: Elite Publishers.
- Ijeoma, J. O. “Igbo land: A Historical Perspective”. N’ Ofomata, G. E. K. (ed.). *A Survey of the Igbo Nation*. Onitsha: Africana First Publishers.
- Isidien, I. C. (2016). “Nziputa Ndu ndi Igbo site n’AbuOdinala Ha.” N’Okodo, I. (ed.). *Odezuruigbo: An International Journal of Igbo, African and Asian Studies*. Awka: Apple Press.
- Kanu, I. A. (2015). *African Philosophy: An Ontologico-Existential Hermeneutic Approach to Classical and Contemporary Issues*. Jos: Augustinian Publishers.
- Madubuko, L. (1994). “Igbo world-View”. *Bigard Theological Studies*.
- Ogbalu, F. C. (2006). *Igbo Institutions and Customs*. Onitsha: University Press.
- Ogbalu, U. J. (2011). “Appreciation of Igbo Folktales and songs Versus Realism.” N’Agu. (ed.). *Ujah. Unizik Journal of Arts and Humanities*. Awka: Fab Anieh.
- Ogu, J. N. (1992). *Creativity in Childrens Literature in Africa*. Ibadan: Heinemann.
- Onwuejeogwu, M. N. (2007). *The Social Anthropology of Africa: An Introduction*. Ibadan: Heinemann.
- Orji, M. N. (1999). *The History and Culture of the Igbo People before the Advent of the White Man*. Nkpor: Jet Publishers.
- Osuji, C. (1984). “Are Igbos Herbrew?” *Sunday Statesman*, April 22, 1984.
- Shaw, T. (1967). “The Mystery of the Buried Bronzes-Discoveries at Igbo-ukwu, Eastern Nigeria” in *Nigeria Magazine*, No. 92, March, 1967.